

УДК. 811.161.2'367

Сербіна Т. Г., к.філол.н., доцент (Рівненський державний гуманітарний університет)

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ ПОЕЗІЙ Т. ШЕВЧЕНКА

Анотація. У статті досліджено питання вивчення синтаксичної організації мови Т. Г. Шевченка; розглянуто характерні особливості експресивного синтаксису його поезії; проаналізовано такі стилістичні фігури, як енжамбеман, асиндетон, інверсія, риторичні звертання, риторичні питання, риторичні оклики тощо.

Ключові слова: синтаксис, експресивні синтаксичні конструкції, стилістичні фігури, риторичні фігури.

Аннотация. В статье исследован вопрос изучения синтаксической организации поэтической речи Т. Г. Шевченко; рассмотрены характерные особенности экспрессивного синтаксиса его поэзии; проведен анализ таких стилистических фигур, как энжамбеман, асиндетон, инверсия, риторические обращения, риторические вопросы, риторические восклицания и др.

Ключевые слова: синтаксис, экспрессивные синтаксические конструкции, стилистические фигуры, риторические фигуры.

Annotation. The article deals with the research of syntactic organization of T. Shevchenko's poetic speech. It analyzes the peculiarities of expressive syntax of his poetry, considering such stylistic devices as enjambement, asyndeton, inversion, rhetorical appeals, rhetorical questions, rhetorical exclamations.

Keywords: syntax, expressive syntactic constructions, stylistic devices, rhetorical devices.

Актуальність дослідження літературної мови Т. Г. Шевченка визначається його значною роллю у розбудові літературних інтегруючих норм української літературної мови [1]. Поет з творчою майстерністю використав у своїх поезіях інтонаційно-синтаксичне багатство засобів вираження думки. Вживані ним експресивні синтаксичні фігури сприяють повнішому розкриттю авторської ідеї та емоційному сприйняттю шевченкової поезії загалом.

Вітчизняні дослідники (Л. Булаховський, В. Ващенко, В. Русанівський, В. Жайворонок, А. Мойсеєнко, С. Єрмоленко та ін.) багато уваги надавали формально-синтаксичній та образно-стилістичній організації мови Шевченка.

Ці напрями, за словами Н. Слухай, розвивались у двох векторах: вивчення синтаксичних феноменів провадилося або в історико-мовознавчому ракурсі, або в іманентно авторській художньо-мовній системі» [2, с. 46].

Серед питань, які найбільше вивчали українські вчені у творчості Т. Шевченка, слід виділити безполучниковість, інтонаційне багатство мови, питання фольклорного синтаксису, формально-граматичні характеристики синтаксичного строю шевченкової мови тощо. Детальну характеристику етапів вивчення синтаксису творів Т. Шевченка виклала у своїй статті професор Н. Слухай [2]. Протягом останніх десятиліть дослідження мови поета більше сконцентроване на поезиці Т. Шевченка, його ідеостилістичних особливостях.

У нашій статті увагу зосереджено лише на деяких образно-стилістичних особливостях поезій Шевченка, які є найбільш властивими для його ідеостилю.

Цікавим і часто уживаним для Т. Шевченка є енжамбеман (або перенесення): віршований прийом, сутність якого полягає у перенесенні фрази з попереднього рядка у наступний. Це неспівпадання ритмічної паузи із смисловою [3, с. 544]. Розрізняють 3 види перенесення. Для Т. Шевченка найхарактернішим є різновид, за якого фраза, що заповнює попередній рядок, завершується на початку наступного (rejet).

Де ти взявся? Що ти робиш?

Чого ти шукаєш

Під землею? Ні, вже, мабуть,

Я не заховаюсь

І на небі! (Сон).

Трапляється у поета й інший вид перенесення (double-rejet) – фраза, яка починається в кінці першого рядка і завершується на початку наступного [3, с. 545]:

... То каторжні.

А за що? Те знає...

Вседержитель... а може, ще

Й він недобачає. (Сон).

Енжамбеман наближає Шевченкову поезію до народнопісенного вірша, підсилюючи експресивність та емоційність поетичного мовлення.

У наслідок проведеного аналізу з'ясовано, що поема «Сон» пронизана перенесеннями, які допомагають Шевченкові відтворити розмовну інтонацію, виділити слово або словосполучення, на чомусь наголосити. Часто це наслідок актуального членування речення – найвагоміше з точки зору інформації (тобто нове) винено у кінець фрази.

Специфічною ознакою поезій Т. Шевченка є паралелізм [3, с. 534]. Цей експресивний прийом паралельної будови речень поет широко використовує і в окремих віршах, і в поемах:

*Покинув ниву я і рало,
Покинув хату і город,
Усе покинув... (Варнак).*

Паралелізм часто супроводжується безсполучниковістю (асиндетоном), яка також є характерною для Шевченка:

*Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє... (N.N.).*

Асиндетичні конструкції створюють високий рівень напруження і експресії, передають глибокі роздуми, конденсують зміст поетичного тексту. Безсполучникове поєднання слів, речень, частин складного речення дослідники вважають типовою ознакою української розмовної мови [1]:

*Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах голі плачуть діти –
Батьків немає. Шелестить
По жовкле листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить;
Нігде не чує людської мови;
Звір тільки виє по селу
Гризучи трупи. Не ховали. (Гонта в Умані)*

Фігурою, протилежною асиндетону, є полісиндетон — стилістична фігура, яка полягає в повторенні однакових сполучників. Полісиндетон використовують для виділення окремих слів, він надає мові урочистості, пафосності:

*І беруть його під руки,
І ведуть у хату,
І вітає Яриночка,
Мов рідного брата.
І голову йому змила,
І ноги умила,
І в сорочці тонкій, білій
За стіл посадила. (Сліпий)*

Емоційно-смысловому увиразненню поезій сприяє інверсія, що полягає у незвичному розташуванні слів у реченні з очевидним порушенням синтаксичної конструкції [3, с. 311]. Група підмета може стояти після групи присудка. Поширеним видом інверсії є постпозитивна постановка прикметників:

*Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока. (Стоїть в селі Суботові...).*

Інверсія наявна у Шевченка і в складних реченнях: підрядна частина стоїть у препозиції, що сприяє актуалізації її змісту. Такий прийом характерний для розмовного стилю:

За що, не знаю, а караюсь,
І тяжко караюсь!
І коли я спокують,
Коли діжду краю,
Не бачу й не знаю! (Сон).

Спонукальні висловлювання Шевченкових героїв часто супроводжують звертання. Т. Шевченко використовує безліч звертань різної граматичної форми, однак найекспресивнішими є риторичні. Звертання займає пре-, пост- або інтерпозицію у реченні, буває поширеним і непоширеним, вираженим словом або словосполученням, багатократно повторюваним. Типовий спосіб вираження звертання – властива українській мові клична форма іменників:

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш,
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море... (Дума).

Звертання у шевченкових поезіях не просто супроводжує спонукальність, воно несе композиційне навантаження – організовує текст, виконуючи особливі стилістичні функції. Експресивне повторення поширеного звертання нерідко пронизує весь текст вірша, створюючи особливе емоційне піднесення:

Сини мої, гайдамаки!
.....
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти!...
.....
Сини мої! Орли мої!
Летить в Україну (Гайдамаки).

Майстерно використовує Т. Шевченко кільцеві синтаксичні повтори [3, с. 349], в яких повторюваний компонент обрамляє речення, починаючи і закінчуючи його (1), а також повтори, які називають композиційними стилями (2).

1. Любіть її, думу правди,
Козацькую славу,
Любіть її!
2. Не журиться Катерина
І гадки не має –
У новенькій хустиночці
В вікно виглядає.
Виглядає Катерина (Катерина).

Повтори передають величезну концентрацію почуттів та настрою: збентеженість, розпач, міркування, подив тощо,

Повторюватись у Т. Шевченка можуть цілі чотиривірші (рефрени). У рефрені виражено найважливішу думку. Це актуалізує основну тезу:

*Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі – чужі люде,
Роблять лихо з вами. (Катерина) або:
Гомоніла Україна
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла – червоніла (Гайдамаки).*

Величезне експресивне навантаження мають риторичні фігури [3, с. 597], які у Шевченковій поезії вживані дуже часто й з різним змістовним завданням. Так, описуючи події і героїв, Шевченко за допомогою риторичних фігур акцентує увагу читача на вагомих деталях, обставинах, ознаках, наполягає на своєму баченні окремих явищ та предметів. Найбільше у його поезіях – риторичних звертань (1) та риторичних окликів:

1. Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами! (Думи мої, думи мої)
2. О боже мій милий! Така твоя воля!
Таке її щастя, така її доля! (Причинна).

Особливу увагу Т. Шевченко приділяє риторичним питанням. Вони супроводжують майже всі його поезії, тримаючи у психологічному напруженні читача, змушуючи його повертатись час від часу до однієї і тієї ж думки:

Чи винна голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив? (Причинна).
Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,
А хто її має? (Катерина).

В окремих випадках за допомогою риторичних питань поет вносить елементи діалогу, тобто поєднує і запитання, і відповіді в авторській мові. Такі запитання-відповіді сприяють інтимізації розповіді, запрошують читача до діалогу, роблять його співбесідником:

*Де ж ті люде, де ж ті добрі,
Що серце збиралось
З ними жити, їх любити?
Пропала, пропала! (Катерина).*

Однією з риторичних фігур є анафора або єдинопочаток [3, с. 40], яку також можна вважати ознакою ідеостилію Т. Г. Шевченка. Поет використовує усі види анафори – звукову (1), лексичну (2) та строфічну (3):

1. Поїдеш далеко,
Побачиши багато;
Задивишся, зажуришся, –
Згадай мене, брате! (На незабудь Штернбергові).

2. Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу,
Нехай ще раз послухаю,
Як те море грає,
Як дівчина під вербою,
Гриця заспіває. (До Основ'яненка).

3. Було колись – в Україні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати.

.....
Було колись – в Україні
Лихо танцювало,

.....
Було колись добре жити
На тій Україні... (Іван Підкова)

Отже, виразність й експресивність мови письменника залежить не тільки від лексики, а й від будови речень та інтонації. Шляхом аналізу Шевченкових віршів доведено, що він вмів розставляти стилістичні акценти у своїх творах і використовував усі можливі експресивні синтаксичні конструкції і фігури задля емоційно напруженої тональності своєї поезії. За словами В. Русанівського [1, с. 206], поезія Т. Г. Шевченка увібрала у себе багатовіковий естетичний досвід народу, виражений, насамперед, у фольклорній пісні.

1. Русанівський В. Історія української літературної мови / Русанівський В. – К., 2001. – 392 с. 2. Слухай Н. Поетичний синтаксис Шевченка / Н. Слухай // Дивослово. – 2013. – № 10. – С. 46–51. 3. Літературознавчий словник-довідник / Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І. та ін. – К., 1997. – 752 с. 4. Шевченко Т. Твори : у 3 т. / Шевченко Т. – К., 1963.

Рецензент: д.філол.н., професор Тищенко О. В.